

Отримано: 10 лютого 2020 року

Прорецензовано: 17 лютого 2020 року

Прийнято до друку: 20 лютого 2020 року

e-mail: ludmila12011@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2020-10(78)-80-84

Мороз Л. В. Типи суб'єктного вияву свідомості рольового героя: громадсько-політичний ракурс. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 10(78). С. 80–84.

УДК: 821.161.2-1.09

Мороз Людмила Володимирівна,
Кандидат філологічних наук, професор кафедри іноземних мов
Рівненський державний гуманітарний університет

ТИПИ СУБ'ЄКТНОГО ВИЯВУ СВІДОМОСТІ РОЛЬОВОГО ГЕРОЯ: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РАКУРС

У статті досліджено художній феномен рольової лірики. Окреслено дискусійні питання дослідження художніх особливостей суб'єктної організації лірики. Проаналізовано питання, пов'язані із прийомами оформлення композиції та мовленнєвої організації рольового поетичного тексту. Охарактеризовано його концептуально-змістовний ракурс, який виявляє себе через вираження ідейно-тематичного змісту твору. Простежено специфіку художньої еволюції рольової лірики в українській поезії упродовж XIX – XX ст. Досліджено типи суб'єктного вияву свідомості рольового героя у його громадсько-політичному ракурсі.

Ключові слова: рольова лірика, аутопсихологічна лірика, рольовий герой, автор, суб'єкт поетичного мовлення, громадсько-політичний ракурс рольової лірики.

Ludmyla V. Moroz,
PhD in Philology, Professor of Foreign Languages,
Rivne State University of the Humanities

TYPES OF SUBJECTIVE MANIFESTATION OF A ROLE-PLAYING HERO'S CONSCIOUSNESS: PUBLIC AND POLITICAL PERSPECTIVE

The article deals with the artistic phenomenon of role-playing lyrics, outlines the problems of literary critics' theoretical searches in their studies of the lyrics subject organization specifics. It also analyzes the points related to the formal methods of compositional and speech design in a poetic role-playing text. The article tries to characterize conceptual and meaningful foreshortenings which manifest themselves at the level of expression related to a composition's ideological concepts as well as to thematic ones. The author investigates the peculiarities of role-playing lyrics artistic development in Ukrainian poetry of the 19th-20th centuries. The article gives a profound analysis to the types of subjective expression of a role hero consciousness concerning his social and political perspective.

It is stated that episodic appeals to the image of a role hero in Ukrainian poetic literature already occur in the ancient poetry of the 17th-18th centuries. The gallery of role-playing characters represented by this poetry is also quite diverse. These are commoners and representatives of higher social strata as well as historical figures.

The typical role-playing hero of the early Romanticism poetry is in general an artistic image the personal intentions of whom are limited to the role of a warrior-protector, a fellow, a representative of the other world established for this artistic direction.

Activation of the socio-political sphere in the role lyrics in the second half of the 19th – early 20th centuries is thematically linked to the identification of three main types of role-playing heroes: 1) the type of socially and politically disadvantaged person symbolically delineated in the image of a prisoner; 2) a fighter who does not want to put up with the ugly oppression of his people and calls on the socio-political community to fight decisively against the enemy; 3) a wide and diverse gallery of satirical images of pseudopatriots.

The thematic spectrum of the socio-political role sphere in Ukrainian poetry of the 20th century can be clearly and comprehensively identified by the ideological polarization of public forces related to the revolutionary upheavals, the events of the First and Second World Wars, the liberation struggle of the Ukrainians, and the repressive policies of the Soviet state.

Key words: role-playing lyrics, autopsychological lyrics, role-playing hero, author, subject of poetic speech, socio-political perspective of role-playing lyrics.

Постановка проблеми. З середини XX ст. в коло пріоритетних питань літературознавчих досліджень потрапили проблеми жанрової й, зокрема, суб'єктної художньої специфіки лірики, а також критеріїв, необхідних для її теоретичної типологізації. Актуальною ця проблема стала через як загальне ускладнення в поезії XIX та XX ст. типів вияву свідомості автора, так і з огляду на утвердження у масиві поетичних творів так званої рольової лірики, протиставленої ліриці аутопсихологічній.

Достатньо складний феномен рольової лірики ще не опрацьований у належному обсязі у сучасному літературознавстві. Свідченням цього, зокрема, є й широкий дискусійний спектр думок та розбіжностей теоретичних рецепцій, якими літературознавці намагаються пояснити основні художні ознаки рольової лірики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Полеміку навколо дослідження феномену рольової лірики одним із перших ініціював добре знайомий літературознавець Б. Корман, який сформулював її відмінні художні ознаки. До вивчення тих або тих проблемних питань специфіки художньої організації рольової лірики зверталися відомі літературознавці – Л. Гінзбург, О. Гаркаві, В. Скобелев, А. Боровська, С. Артьомова, І. Васильєв, І. Каргашин та ін. Водночас, багато питань, пов'язаних із поетикою рольової поезії, усе ще недостатньо досліджені, зокрема, особливості її проблематики та художньої організації.

Мета наукової розвідки полягає у дослідженні простежених на матеріалі української поезії XIX – XX ст. засобів художньої об'єктивації рольової лірики. Конкретними завданнями дослідження є питання, пов'язані із окресленням типів суб'єктного вияву свідомості рольового героя у його громадсько-політичному ракурсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засоби художньої об'єктивації рольової лірики – це комплекс художніх прийомів, за допомогою яких автор декларує специфічний – рольовий характер даного поетичного тексту і, відповідно, репрезентовану у ньому повну або часткову несумісність авторського «я» і «я» особи, яка у даному разі виступає суб'єктом

мовлення. На відміну від власне авторської, тобто автопсихологічної лірики, яка не потребує подібних художніх прийомів, рольова лірика, як правило, використовує їх з метою запобігти ймовірній хибній інтерпретації тексту поетичного твору читачем. «Передовіряючи» право авторського голосу уявному персонажу, автор одночасно посиляє своєму читачу спеціальні «сигнали», які маніфестують умовний, опосередковано-рольовий характер поетичної комунікації між ним і автором.

Типологічно засоби художньої об'єктивації рольової лірики, до яких найчастіше запобігають поети, можна поділити на формальні – пов'язані із художніми прийомами композиційного та мовленнєвого оформлення поетичного тексту, і концептуально-змістовні, тобто такі, що виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору.

Основними формальними засобами художньої об'єктивації рольової лірики виступають так званий рамковий комплекс поетичного твору (заголовок, підзаголовок, епіграф, авторські примітки) і прийоми його стилістичного оформлення (мовленнєвий стиль суб'єкта мовлення поетичного твору, який більш або менш різко контрастує із літературною нормою мови і, відповідно, стилем, притаманним власне авторському «я»).

Основним засобом концептуально-змістовної художньої об'єктивації рольової лірики виступає декларований у поетичному творі статус суб'єкта мовлення, з тих або тих причин несумісний із біографічною іпостасю авторського «я». Найбільш типовими засобами концептуально-змістовної об'єктивації рольової лірики є репрезентована у поетичному творі:

- соціально-психологічна несумісність автора і суб'єкта мовлення (як декларація беззаперечної нетотожності соціального статусу або світоглядної позиції та психологічних рис автора і його персонажа);

- культурно-історична несумісність автора і суб'єкта мовлення (як свідчення очевидної неможливості ототожнення автора і його персонажа за ознакою їхньої біографічної несумісності в історичному часі та культурологічних, естетичних або морально-етичних пріоритетів);

- громадсько-політична несумісність автора і суб'єкта мовлення (як маркер протиставленості автора і його персонажа з огляду на очевидну несумісність їхніх громадських позицій та політичних переконань);

- гендерна несумісність автора і суб'єкта мовлення (як сигнал належності автора і його персонажа до протилежної статі);

- матеріально-фізична несумісність автора і суб'єкта мовлення (як семантична опозиція, що передбачає взаємовиключне протиставлення біографічного автора і його рольового героя з огляду на їхню належність до фізично несумісних світів).

Рольовими персонажами громадсько-політичної сфери є особи, належні до певних прошарків суспільства, які відповідно мотивують їхній світогляд та напрямок їхньої діяльності: твори П. Грабовського «Пісня кайдаників» (у формі монологу ув'язнених), Б. Грінченка «Маніфест» (від особи російського царя), Лесі Українки «Народ пророкові!» (від імені народу), П. Карманського «До поета» (зі слів можновладця), І. Багряного «Марш каторжан» (від репресованих радянською владою), Є. Фоміна «Листи Ніколо Сакко» (листи засудженого на смерть Ніколо Сакко – північноамериканського робітника-анархіста, написані у в'язниці), О. Ірванця «Відкритий лист до прем'єр-міністра Канади Браяна Малруні та генерал-губернатора Романа Гнатишина від трудящих колгоспу «Шлях Ілліча» (закреслено) «Шлях Ільковича» (підписаний селянською спільнотою).

В українській поетичній словесності епізодичні звернення до образу рольового героя знаходимо вже у давній поезії XVII – XVIII ст. Урізноманітненою постає й галерея рольових героїв, окреслених цією поезією: історичні особи, представники вищого соціального прошарку, простолюдини тощо.

В поезії першої половини XIX ст., позначеної впливом класицистичних тенденцій та становленням романтизму, кількість творів рольової поезії усе ще залишається не надто значною. Яскраву рольову форму отримують написані у бурлеско-травестійному стилі анонімні поезії «Вояж по малой России г. генерала от инфатерии Беклешова» та «Малороссийские стихи, в которых описывается погребение преосвященнейшего Виктора, архиепископа малороссийского, Черниговского и ордена святого Александра Невского кавалера, простыми сельскими разговорами соображенные 1803 г. ноября 11 дня». Першій з цих поезій надано форму полілогу Панаса, Пархіма, Харка та Овідія. Друга поезія написана у формі діалогу Зінька і Леська. Такою ж бурлеско-травестійною манерою – від імені простого українського селянина написані одичні рольові тексти К. Пузини «Ода – малороссийский крестьянин» та П. Данилевського «Ода малороссийского простолюдина на случай военных действий при нашествии французов в пределы российской империи в 1812 году», «Мысли украинского жителя о нашествии французов (Малороссийская ода)»:

Слава богу, стало гарно,
Мов відлігло в животі;
було дуже гірко, хмарно,
Як від диму на печі.
Ніякийсь було поганець,
Звідтіль, кажуть, виструганець,
Де все сонечко сіда,
Через царства, через панства –
Да й до нашого гетьманства,
Аж в Москву забрів сюда.
Кажуть, пак, з себе маленький
І незavidний щенок,
Низький, смуглий і сухенький,
Що ж, то, видно, чорту внук.
Мабуть, клятий він одмінок,
Найстаршої мари потімок,
Він із біса ростом, пес,
Ну, да як то зажирас... [3, с. 85].

Якщо згаданим вище анонімним поезіям надано форми діалогів перонажів із невеличкими вкрапленнями авторського голосу, то твори П. Данилевського і К. Пузини побудовані від особи мовця, рольовий характер якого зазначено лише відповідними заголовками творів. Розбіжність свідомості автора та свідомості його рольового героя виявляє себе й у специфічній мовленнєвій манері останнього, яка, водночас, й маркує неповну суб'єкту об'єктивованість його особи, рольовий характер якої підпорядковано жанровому диктату, визначеному у даному разі наслідуванням творів І. Котляревського.

Рольова модифікація персонажа ранньої поезії романтизму має швидше характер художньої емблеми, через те, що рольовий суб'єкт цих поезій ще не має достатньої міри об'єктивованості, окресленої у формі «стороннього я», яке психологічно й соціально є достатньо відокремленим від авторської свідомості.

Типове рольове амплуа героя ранньої романтичної поезії виявляє себе у художньому образі, представленому воїном-захисником (у поезіях Л. Боровиковського «Віщба», С. Писаревського «За Німань іду», А. Метлинського «Степ», «Гулянка», М. Шашкевича «Чом, козаچه молоденький рониш слізеньки дрібненькі...», М. Устияновича «Пісня опришків»), співцем (М. Жук «Пісня гусяра»), представником потойбічного світу (Л. Боровиковський «Заманка (Пісня русалок)»).

Водночас, слід констатувати й появу в українській поезії інших, більш складних і менш традиційних рольових типів, свідченням чого є поезії П. Білецького-Носенка «Журба старого плугатара», А. Метлинського «Думка червонорусця», М. Шашкевича «Син любовному отцю».

Визначним, як у якісному, так і у кількісному відношенні, є внесок, зроблений у розвиток рольової лірики поезією Т. Шевченка. Його рольова лірика охоплює понад 30 текстів, у яких продовжено попередні поетичні традиції

Починаючи з другої половини XIX – і до початку XX ст. коло поетів – творців рольової поезії суттєво розширюється: твори П. Куліша, П. Грабовського, Б. Грінченка, М. Старицького, І. Манжури, Лесі Українки, Олени Пчілки, О. Маковея, Б. Лепкого та ін.

Кількісне представництво текстів рольової лірики у поезії окремих поетів цього часу дає можливість виокремити їх із загального числа: за нашими підрахунками, наприклад, це твори Х. Алчевської (19 поезій), В. Самійленка (25), Я. Щоголіва (32), П. Карманського (37), І. Франка (42).

Значне зростання кількості звернень українських поетів до рольової лірики пояснюється передусім переоцінкою ідейно-художньої настанови, що її започатковував новий реалістичний напрям, якому в цей час поступається місцем його попередник – романтизм. «Реалістична постановка проблеми людини, – за словами М. Рималя та В. Скобелева, – виявилася переробкою романтичних концепцій в бік конкретизації і внутрішнього диференціювання, драматизації відносин людини і світу: так, «проблема «людина і світ (всесвіт)» перетворювалася в проблему «людина і суспільство» (інколи ще більш виразно: «людина і середовище»). Проблема «людина і вічність» оберталася проблемою «людина і історія». «Проблема «я і інша людина» поставала як проблема співвідношень людей різних класів, станів, соціальних груп, психологічних типів і темпераментів». Вивчаючи еволюцію російського реалізму XIX ст. на матеріалі насамперед прозового епосу і лірики, Б. О. Корман зауважив загальну для епосу і лірики тенденцію: інтерес «концептованого автора» до іншої людини, до іншого свідомості, до чужого «я» приводив до збільшення числа суб'єктів мовлення. Саме розвиток реалізму створює в XIX ст. ту множинність свідомостей, яка дозволяє говорити про досягнення нового рівня художньої об'ємності сприйняття і тлумачення» [6, с. 285].

Як стверджує інша сучасна дослідниця рольової лірики Г. Моїсєєва, «найбільш дослідженим різновидом цікавою для нас форми суб'єктної організації на сьогодні є рольова лірика XIX століття у тому її вигляді, який можна умовно позначити, як реалістичний. Саме у поезії, орієнтованій на достовірне зображення і пізнання об'єктивної реальності, з'являється рольовий герой (ліричний персонаж), який «або зовсім не має в собі будь-яких авторських рис... або ж хоча і наділений окремими рисами, близькими автору..., але не може бути ототожнений з ним, залишаючись самостійним персонажем, наділений конкретними історико-культурними та індивідуальними ознаками і рисами» (М. Л. Степанов). Значна дистанція між свідомістю автора і свідомістю героя в реалістичній рольовій ліриці є безсумнівною і відчутною навіть для «непрофесійного» читача. Специфічна мовна манера досить легко дозволяє «співвіднести образ «я» з певним соціально-побутовим та культурно-історичним середовищем» [5, с. 45].

Суттєвим фактором є й активізація у рольовій поезії другої половини XIX – початку XX ст. громадсько-політичної сфери, тематично пов'язаної із упродовженням трьох типів рольових персонажів. До першого відносимо тип політично та соціально скривдженої людини, який символічно окреслюється в образі бранця (Х. Алчевська «Пісня полонеників», «Пісня бранців», П. Грабовський «Пісня кайдаників (з братнього листа вийнята)», В. Мова «Думи заслання», Леся Українка «Невільничі пісні»). У цьому типі рольового персонажа уособлено песимістичну налаштованість значної частки української інтелігенції, втрату сподівань та віри у те, що поневоленій українській нації колись вдасться звільнитися від кайданів, одягнутих на неї «братньою» російською імперією:

Раби, раби, раби...
Ілоти чи раби,
Сусідів наймити,
Попихачі у них,
У ярмах ворогів
Покірні, як воли,
Тепер ми будемо,
А ми ж людьми були!!!
Скрутила доля нас,
На шмаття розірвала
Порубаний наш край,
Нас в найми оддала,
Надії й любі сни
Мечами зруйнувала

І слово вільне

Залізом окула... [1, с. 96].

Другий тип рольових героїв громадсько-політичної сфери уособлює справжнього борця, який більше не має бажання мовчки терпіти потворне гноблення рідного народу й закликає громадсько-політичну спільноту до рішучої боротьби із ворогом. У рольовій ліриці кінця XIX – початку XX ст. цей тип відтворено символічними образами легендарного розбійника Кудеяра (поезії Х. Алчевської «Пісня Кудеяра», «Пісня Кудеярової дружини»), біблійного месії (П. Куліш «Пророк»), свободолюбивого поета Байрона, який закликає греків до повстання проти тиранії турецьких загарбників (В. Самійленко «Поет, Греція й держави»), воєнка або пролетарія (твори І. Франка «До штурму!», «Думи пролетарія»), яскравих очільників гайдамацького руху в Україні (О. Маковей «Гайдамацька пісня», С. Черкасенко «Гайдамаки»):

Ми – гайдамаки! Україна

Нас кличе пробі не дарма:

Ось-ось жадана хвилина –

Її ми визволим з ярма.

/.../

І хто не знає козака,

Що разом б'ється на всі фронти,

Згадає хай Залізняка

І помсту праведного Гонти! [7, с. 155].

Третій громадсько-політичний тип рольової лірики другої половини XIX – початку XX ст. окреслений широкою і різноманітною сатиричною галереєю образів суспільного діяча-псевдопатріота, який позірно дбає про сподівання та потреби свого земляка, але насправді цілковито підтримує і пропагує гасла агресивної імперської політики Росії та Австро-Угорщини (поезії П. Карманського «Воєнна промова патріота», М. Кононенка «Землякам», О. Маковей «Добродії народу», В. Самійленка «Твердий русин», «Патріотична праця», Лесі Українка «Пророчий син патріота», «Веселий пан», «Пан народовець», І. Франка «Пісня руських хлопів-радикалів», «Де єсть руська Вітчизна?» тощо).

Специфіку тематичного спектру громадсько-політичної рольової сфери української поезії XX ст. достатньо вичерпно і чітко можна ідентифікувати за ознаками, що визначають ідеологічну поляризацію сил суспільної громадськості, спричинену революційними потрясіннями, подіями Першої та Другої світової війни, визвольною боротьбою українців та репресивною щодо неї політикою радянської держави. Протистояння ідеологічних позицій українського суспільства умотивувало й відповідні розбіжності у естетичних пріоритетах українських митців цього історичного періоду.

Ознаки мілітарного пафосу непримиренної боротьби із «класовим ворогом», відображено у прикметних навіть назвами творів рольових монологах тих українських поетів, які у період громадянської війни стали співцями ідеологічної пропаганди, утверджуваної радянською владою: поезії В. Бобинського «Пісня стрільців-пролетарів», А. Паніва «Нас покликали в війське червоне», П. Тичини «Пісня комсомольців», М. Шпака «Пісня котовця», В. Сосюри «Червоноарми» та ін.

Ідеологічно поляризованим постає й рольовий суб'єкт, змальований у тематичному контексті лихоліть Другої світової війни. З одного боку, це воїн Радянської армії або партизан, в рольовому монолозі якого декларовано пафос боротьби із німецько-фашистськими загарбниками (поезії К. Герасименка «Пісня українських партизанів», В. Сосюри «Ми переможемо», «Пісня партизанів», С. Жуковського «В нерубайських катакомбах»), з іншого – повстанець, герой національно-визвольної боротьби українського народу проти радянської окупації (поезії М. Боеслава «Марш чорного лісу», «Заповіт борців», «Молитва повстанця», П. Гетьманця «Пісня повстанців», «Пісня – марш «месників»:

Чи могилу зустрінете в чистому полі,

Чи десь кості біляві у лісі, в яру,

Чи заржавілу кров на поляночці голій,

Чи поламани сосни в старому бору, –

Знайте – ваша в боях там кувалася доля.

Хай місця ці святі усім на сумліннях

Витискають печаті залізних чеснот.

Ми посіяли чисте й здорове насіння

Вам на жниво. Будіть заскорузлх з мертвот,

Хай вже жнуть і пожате несуть поколінням! [2, с. 169].

Національно-визвольна ідея визначає й тематику рольових поетичних текстів другої половини XX ст. У формі рольового монологу безіменного (точніше – узагальненого) українського патріота побудована «Пісня бійця» С. Караванського, вірш П. Гірника «Були у мене мої гори...», присвячений Земліхану Єндербієву, який написаний у формі рольового монологу останнього й наголошує тематику визвольних змагань народу Чечні, спрямованих проти російських окупантів.

В іронічному модусі персонажів громадсько-політичної рольової сфери у поезії другої половини XX ст. представлено образами українців-псевдопатріотів, змальованих у творах І. Багряного «Суперпатріоти» та «Герой нашого часу», а також останніх представників комуністичної партії, яка стрімко втрачала ідеологічний авторитет і безповоротно відходила в історичне минуле – поезія М. Литвина «Сповідь рядового члена КПУ»:

І ось я конаю.

Посинів увесь.

Мені відібрало

ноги й руки.

І якась прокучмівська сука

Вкрила мене транспарантом: «Слава КППС!»

Але ще б'ється

комуністичне серце моє.

Я ще олігархам і демократам
жару задам.
Якщо тільки хтось
на «шару» наллє
Хоча б
сто грам [4, с. 77].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. У статті досліджено громадсько-політичний ракурс суб'єктного вияву свідомості рольового героя в українській поезії XIX – XX ст., охарактеризовано концептуально-змістовні його типи, окреслені рівнем ідейно-тематичного вираження художніх концептів поетичного твору.

Гостродискусійними питаннями дослідження порушеної у розвідці наукової проблематики, що потребують подальшого вивчення, є проблеми окреслення специфіки рольової лірики в системі суб'єктних форм вираження авторської свідомості, а також класифікації типів героїв рольової лірики.

Література:

1. Алчевська Х. Твори. К.: Дніпро, 1990. 559 с.
2. Боеслав М. Непокірні слова : поезії. Б.м., 1955. 192 с.
3. Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. 599 с.
4. Литвин М. Іржання стрижених коней : Поезії. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 112 с.
5. Моисеева А. А. Эволюция ролевой лирики на рубеже XIX-XX веков : формирование ролевого героя нового типа : дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература». Пермь, 2007. 182 с.
6. Рымарь Н. Т., Скобелев В. П. Теория автора и проблема художественной деятельности. Воронеж : Логотраст. 1994. 262 с.
7. Черкасенко С. Ф. Твори : у 2 т. К. : Дніпро, 1991. Т. 1 : Поезія. Драматичні твори. 891 с.